

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər**Ramil ƏLİYEV***Filologiya elmləri doktoru, professor*

ramill.aliyev@gmail.com

+994557267517

YUXU VƏ MİF*(Ramazan Qafarının 70 yaşına həsr edilir)***Açar sözlər:** yuxu, yuxugörmə, mif, mifyaranma, məkan, zaman, gen informasiyası**ÖZET
UYKU VE MİT**

Uyku, fizyolojik bir süreç olarak mekan kavramıyla ilişkilidir. Uykuda anlatılan olay mekan içinde gerçekleşir ve bunun sonucunda uyku bir mekana dönüşür ve uykunun yorumlanması, mevcut olan zaman kavramını oluşturur. Bu anlamda uyku, mekan ve zaman kronotopunu birleştirir. Bir uykuda gördüğümüz herhangi bir olay, bir eylem sembolü olarak metaforize edilir ve uyku, arketiplerin ve imgelerin yaratılmasına katılır. Bir uyku sembolize edebiliyorsa, aynı zamanda bir mit yaratma yeteneğine de sahiptir. Çünkü her uyku sembol olarak gelecek mitin imgesini organize ediyor. Uyku soyut düşüncenin bir ürünü olduğundan, ilk mitlerin de imgeleri soyut düşünce sayesinde yaratılmıştır.

Uyku ve mit yaratma sürecinde mekan ve zaman kronotopunun rolü henüz psikoloji ve mitolojide çalışılmamıştır. Uykuyu görenin kozmos ile bağlantısı, uykunun mitolojik bilgisini sembollere dönüştürmüş ve bilinçaltında geleceğin mit metinlerinin oluşmasına ivme kazandırmıştır. Bu süreçte uyku yorumunda karakterler sözlü uyku metninden ayrılarak gelecek mit metniyle birleşir. Yuxu ilə mifi birləşdirən fərdin şüursuzluq vəziyyətidir.

Böylece mit yaratmanın temeli atılmış olur. Uykunun məkansal və zamansal kronotopu, mit metinlərinin məkansal və zamansal kronotopu halinə gəlir. Uyku sürecindəki psixoloji algı mitlərdə də mitolojik bir algıya dönüşür. Bu «Əkil-Bekil» mit türküsinin yapısında, təsəvvürdə iki yüzüzlü ongunu canlandırmaya yardımcı olur.

Mit ilə uykuyu birbirinə bağlayan, bireyin bilinçsizlik halidir. Uykunun və mitin nakil edilmə işlevi, insan fizyolojisi və danışma alışkanlıqları ilə ilgilidir (mitə fizyolojik bir süreç olaraq hənzə yaxlaşmadık). İlk insanın çarpık danışması ilə mitin yaratılmasında yer alan ruhsal dengəsi arasında yakın bir bağlantı vardır. Bu da mitolojik bilinçte ilk kasvetli mitlərin ortaya çıxmasına nədən olur.

Uyku, keçmiş ilə şimdiki arasında bir bağlantı oluşturur. Miti etkileyen uyku folklor türələrinin ortaya çıxmasına katkıda bulunur. Uyku və mitlərin süreci, uyku və əfsanə, uyku və masal, uyku və destansı səviyələrini oluşturur.

Anahtar Kelimələr: uyku, uyku görme, mit, mit yaratma, mekan, zaman, gen enformasyonu**SUMMARY
SLEEP AND MYTH**

Sleep is associated with the concept of space as a physiological process. The event described in the dream takes place inside the space, as a result of which the dream becomes a space, and the interpretation of the dream creates the concept of time. In this sense, sleep combines the chronotope of space and time. Any event we see in a dream is metaphorized as a symbol of action, and the dream participates in the creation of archetypes and images. If a dream can be symbolic, then it has the ability to create a myth. Because each dream is a symbol of the future myth. Since sleep is a product of abstract thinking, the images of the first myths were created thanks to abstract thinking.

The role of space and time chronotope in the process of sleep and mythology has not yet been studied in psychology and mythology. The connection of the dreamer with the cosmos turned the mythological information of the dream into symbols and gave impetus to the formation of future myth texts in the subconscious. In this process, the symbol is separated from the oral dream text in the dream interpretation and merged with the future myth text. Thus, the foundation of myth creation is laid. The chronotope of space and time, which belongs to the dream, becomes the chronotope of space and time of myth texts. Psychological perception in the process of sleep also becomes a mythological perception in myth. He helps to bring to life the two-faced ongon in the structure of the mythical song «Akil-Bakil».

It is the state of unconsciousness of the individual that connects myth with sleep. The transportation function of sleep and myth is related to human physiology and speech habits (we have not yet approached myth as a physiological process). There is a close connection between the distorted speech of the first man and his mental balance involved in mythology. This leads to the emergence of the first vague myths in the mythological consciousness.

Sleep creates a connection between the past and the present. The dream is influenced by myth and contributes to the creation of folklore genres. The process of dreams and myths forms the levels of dreams and legends, dreams and tales, dreams and epics.

Keywords: dream, dreaming, myth, mythology, space, time, gene information

Yuxu məkan və zaman içində görülür. Bu proses yuxunun məkan olaraq seçilməsi ilə bağlıdır və mövcud zaman daxilində qeyri-şüuri olaraq şüura ötürülür. Bu prosesdə yuxu izlənilən hadisənin məkanı rolunda çıxış edir. Yuxunun mənbəyi isə kiçik müddətə bağlı olan zamandır. Məkan və zaman anlayışına ilk dəfə fəlsəfi termin kimi Hegelin idealist görüşlərində rast gəlinir. Hegel A. Eynşteyndən əvvəl “Təbiət fəlsəfəsi” əsərinin “Mexanika” bölməsində məkan və zaman anlayışlarını birləşdirərək nisbilik nəzəriyyəsinin təməlini qoymuşdur (Həsənov, R., 2011: 25). Bu anlayışı bədii forma kimi ədəbiyyata tətbiq edən isə M.M.Baxtin olmuşdur. Bədii məkan və bədii zaman probleminin ədəbiyyata gətirilməsini M. M. Baxtinin “ədəbiyyatda real zamanın və məkanın mənimlənməsi”nin mahiyyəti üzərindəki müşahidələrinin nəticəsi kimi qeyd etmək olar (Бахтин, М.М., 1975: 16 – 17). O, xronotopla təkcə ədəbiyyat kateqoriyası kimi baxmır, ona eyni zamanda janr yarıdan xüsusiyyət kimi yanaşır, xronotopun kompozisiya funksiyasını yerinə yetirdiyini yazır. “Ədəbiyyatda bədii şəkildə mənimlənilən məkan və zaman münasibətlərinin vacib qarşılıqlı əlaqəsini xronotop adlandıracağıq (Sözün tərcüməsində bu anlayış “zaman-məkan” mənasını verir. Bu termin riyazi təbiətşünaslıqda istifadə olunur və A. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi əsasında ədəbiyyata tətbiq edilmiş və əsaslandırılmışdır. Nisbilik nəzəriyyəsinə xüsusi məna bizim üçün vacib deyil, onu buraya – ədəbi tənqidə demək olar ki, metafor anlamında köçürəcəyik: onda məkan və zamanın davamlılığını (zamanın, məkanın dördüncü ölçüsü kimi) ifadə etməyimiz vacibdir. Xronotopu formal olaraq mənalı bir ədəbiyyat kateqoriyası kimi başa düşürük”, – deyər M.M.Baxtin yazır (Бахтин, М.М., 1975: 121).

R.Qafarlı Nyutonun klassik mexanikasına əsaslanaraq yazır ki, məkan sonsuzdur, uzunluğu bütün istiqamətlərdə bircinslidir, hər hansı bir nöqtəsində həmişə eyni universal qanunlar mövcuddur. Dünyanı dərk etmək təşəbbüsündə olan qə-

dim insanlar isə məkanı tamamilə əks şəkildə təsəvvürə gətirib daha çox abstraklıqla bağlamışlar (Qafarov, R., 2010: 17). Doğrudur, lap başlanğıcda mücərrəd anlamda olsa da, ona sonradan konkret gerçəklik kimi yanaşmışlar. Ona görə ki, ulu əcdad gördüklərinin mahiyyətini öyrənmək barədə düşünmüşdür.

Yuxu və mifin məkan-zaman xronotopunun psixologiyada və mifologiyada izahına və tətbiqinə rast gəlinməmişdir. Yuxunun məkan kimi izah olunması insanın psixoloji-ruhi cəhətdən gördüyü yuxunun fərdə məxsus məzmununa əsaslanır. Yuxu insanla kosmos arasında əlaqə yaradan məkandır. Bu adi məkan deyil, bütün informasiyaların toplu şəkildə ifadə olunduğu psixo-fizioloji və ruhi məkandır. Təhtəşüurda da yuxu o vaxt məkana çevrilir ki, onu görənlə kosmos arasındakı ilkin informasiyaları toplayır və emal edir. Yuxunun məkanla bağlılığı, məkan kimi dərk edilməsi ona sakrallıq verir.

Yuxu məkanında simvollar yuxunun məzmununa görə təyin edilir. Simvollar zaman düşüncəsini əks etdirir. Hər bir simvol yuxu prosesindən sonra izah olunan hadisənin zaman işarəsinin təsiri ilə adlanır. Yuxu simvollarının sayı həddindən artıq çoxdur.

Yuxuda zaman anlayışı mücərrəddir. O, hadisənin əks olunduğu prosesi izah edərkən onu birinci olaraq şifahi mətnə çevirir. Beləliklə, təhkiyə zamanı mətnin də zamanına çevrilir. Bu da yuxudakı hadisə-mətnin məkan və zaman xronotopu daxilində fəaliyyət göstərdiyini deməyə əsas verir. R. Qafarlı yazır ki, tədqiqatçılar epik ənənədə, xüsusilə eposlarda işlənən zaman uzunluğunu – hadisələr başlayıb bitənədək olan dövrü «topos», yaxud «xronoakt» (vaxt ardıcılığı aktı) adlandırırlar (Qafarov, R., 2010: 19). Yuxu prosesində də zamanın ardıcılığı müşahidə olunur.

Yuxu kosmosla bağlıdır. Onun məkan kimi kosmosla bağlı olduğunu düşüncək, görürük ki, ilk kosmoqonik mif düşüncəsi də kosmoqonik yuxu ilə bağlıdır. Yuxu ölçüsüz məkandır.

Etnopsixoloji düşüncədə yuxunun dərk edilməsinin tarixi ən qədim mifoloji dövrlərə gedib çıxır. İlk dövrlərdə yuxunun izahı ibtidai insanlar tərəfindən şüurda kortəbii proseslərin əks-sədasının nəticəsinə əsaslanırdı. Belə yuxular bədii düşüncədən keçərək özünəməxsus təhkiyə yolu ilə psixoloji dərkətmənin izahına gətirib çıxarırdı. Bu zaman insan şüurunda yaranan qorxu hissi bu prosesin – yuxunun təsirli olmasına səbəb ola bilirdi. Qorxu və hiss-həyəcanlar ibtidai insanlar üçün hər hansı fəvqəladə qüvvəyə inam hissini əmələ gətirirdi. Müasir dövrdə yuxunun izah olunmasında psixoloji, tibbi, ruhi və s. yollar əsas rol oynayır. Yuxugörmə daha çox beyinlə bağlı olduğu üçün onun izahında da bioloji biliklər, insan anatomiyası həlledici rol oynayır. Bununla bərabər psixologiya elminin son illərdə qazandığı nailiyyətlər də yuxugörmənin başvermə səbəblərini öyrənməyə kömək edir. Xüsusi olaraq ekstra-senslərin, hipnozçuların beyin qabığına təsir etmə bacarığı da fenomenal hadisələrin baş verməsinin tibbi-bioloji səbəblərinə aydınlıq gətirir. Təbii yolla yuxugörməyə təsir edən səbəblərlə hipnoz yolu ilə yatan insanın beyin qabığında əmələ gələn kənar qıcıqlandırıcı təsir arasında hansısa bir əlaqənin olması düşündürücüdür. Ə. Bayra-

mov və Ə.Əlizadə hipnozla bağlı yazırlar ki, “Şüursuzluq sahəsində cisim və hadisələr arasında oxşar və fərqli cəhətlər məntiqi təhlil yolu ilə deyil, emosional qiymətlər vasitəsilə müəyyən edilir. Şüursuzluq sahəsində hətta eyni bir psixi aktda (məsələn, yuxugörmə zamanı) keçmiş, indiki və gələcək zamanın uzlaşması, bir-birinə qarışması məhz bundan irəli gəlir” (Bayramov Ə., Əlizadə Ə., 2002: 212).

Psixoloji hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün “ilk sözə” ehtiyac var idi. Bu proses körpənin “ilk sözə” olan ehtiyacını xatırladır. Bu prosesi yuxugörmədə səs və sözlərin rezonansı kimi də izah etmək olar. Yuxuda insanın danışması psixoloji hadisədir. Buna sayaqlama da deyirlər. İlk insanın da danışması bu cür pozulmuş nitqdır. Yəni müasir insan yuxuda əcdadını təqlid edir. Bunu gen informasiyası da adlandırmaq olar. Yuxuda insanın təbiətdən kənar yuxular, “kosmik yuxular” görməsi onun antik və paralel dünya ilə “əlaqələrinin” olduğunu söyləməyə imkan verir. Onun yuxudakı anlaşılmaz nitqi buna misaldır. Bu da dilin və nitqin kosmik mənşəli olduğunu düşünməyə əsas verir. İlk sözün yaranmasına qədərki dövrdə insanların ünsiyyət vasitəsi psixoloji səslər və müəyyən titrəyişlər idisə, fikrin ifadə vasitəsi ideogram, piktoqram və s. idi. Qədim insanın onu əhatə edən təbiətlə ilk təması müəyyən həyəcanların, hissələrin və psixoloji səslərin, ən qədim yazı növlərinin yaranması və sair kollektiv yaradıcılığın əmələ gəlməsinə təkan verirdi. İlk “dil”, “nitqin” bütün mədəniyyətlərdə eyni olması insan təfəkkürünün sosial-tarixi inkişafının eyni səviyyədə getməsi demək idi. İlk ibtidai insanların genetik-folklor xüsusiyyətləri kollektivlik ənənəsində inkişaf edərək etnososial mahiyyət alana qədər instinktiv şüura əsaslanmışdır. Bu proses Azərbaycan təbii-tarixi mühitində də belə olmuşdur.

İlk insanlar yuxunun mənasını izah etmək üçün sözdən istifadə etmişlər. Bu, ən qədim dövrlərdə insan şüurunun psixikasının doğurduğu hiss-həyəcanları ifadə etmək üçün “ilk sözə” ehtiyacdən irəli gəlirdi. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözyaranma prosesi psixoloji durumla bağlı olmuşdur. Bizə belə gəlir ki, ən qədim dövrlərdə yuxugörmə prosesi ilə onun nəql edilməsi arasında müəyyən zaman çərçivəsi olmuşdur. İlk insan gördüyü yuxunu sözlə ifadə edəndə qədər təhtəşüurun zaman çərçivəsində olmuşdur. Bu zaman çevrəsində o, yuxudakı hadisələri obrazlaşdırmış, ona öz təfəkküründə inanc formalaşdırmış, nitqsiz lal mif yaratmış və nəql etmə ehtiyacı yarananda bildiyi ilk söz və hərəkətlərdən istifadə etmişdir.

İlk insanların gördükləri yuxuları sistemləşdirmək sonrakı dövrlərin işidir. Bu zaman onları bu yuxuları mövzu və məzmunu görə qruplaşdırır, yuxuyozma ilə məşğul olurdular. Bu, artıq qəbilə quruluşunun tam formalaşdığı zamana düşür. İlk mifoloji biliklər də qəbilə həyatı dövründə yaranmağa başlayır.

İlk yuxunun görülməsi tarixi bəlli olmasa da, yuxunun fizioloji səbəbi kimi həyatda olan səs, söz, enerji və hərəkət prosesinin insan yuxuda olarkən doğurduğu göstərmək olar. Yuxuda insanın danışması psixoloji hadisədir. İlk insanın da danışması bu cür pozulmuş nitqdır. Yəni müasir insan yuxuda əcdadını təqlid edir. Bu isə metadildən əvvəlki arxaik dil ilə ifadə olunan gen informasiyasıdır. Həm də belə demək olarsa, yuxu psixi, ruhi, fiziki, bioloji və s. proseslərin məh-

suludur. Yuxugörmənin səbəbləri isə həddindən artıq çox olduğuna görə onun qruplaşdırılması da çətindir. İnsan kosmik varlıq olduğu üçün təbiətdənkənər yuxuları, məsələn, “kosmik yuxuları” yuxu – paralel dünya əlaqələri ilə bağlamaq olar. Bu isə qədim insanın təhtəşüurunda yatıb qalan gen informasiyasının doğurduğu əks-səda kimi maraqlıdır. Yəni ibtidai insanın mənşəyinin başqa qalaktikadan olduğunu söyləyirsə, onda belə yuxuların da səbəbi həmin gen informasiyasıdır.

Yuxugörmənin strukturunda bir çox elementlər iştirak edir ki, bunların da ən birincisi gözdür. İnsan gözünün yuxu prosesində oynadığı rol bu orqanın bir çox bizə məlum olmayan sirləri ilə bağlıdır. Fenomenal bir hadisə kimi göz yaddaşının yuxugörmədə oynadığı rol hələ açıqlanmamışdır. Ola bilər ki, gözün yaddaşında insanın həyatında doğulandan öləncə qədərki proseslər müəyyən zaman çərçivəsində qorunub saxlansın. Əgər insanın bioşüuru 30 – 40 ilin (bəlkə də daha çox) hadisəsini qoruyub saxlaya bilirsə, bu proseslərin gözdə də qalması mümkündür.

Yuxugörmədə əsas faktor ruhun fəaliyyətidir. İnsan yatarkən yuxugörmə zamanı onun ruhu bədəndən ayrılır, məkənsizlik və zamansızlıq şəraitində dövr edir. Bunu təsdiq edən çoxlu folklor mətnləri də vardır. Belə mətnlərin birində birisi yuxuda olarkən dostu onun burnundan bir milçəyin çıxıb uçduğunu, bir müddətdən sonra yenə qayıdıb buruna girdiyini, onu oyadarkən yoldaşına yuxu gördüyünü, yuxunun yarımçıq olduğunu söyləyir.

Yuxu informasiyadır, mif də informasiyadır. Yuxu ilahinin göndərdiyi öngörmə kimi qəibə informasiya, mif isə ibtidai cəmiyyətin daxilindən gələn, ilahiyə göndərilən informasiyadır. Birincisi birbaşa informasiya, ikincisi dolayısı ilə verilən informasiyadır. Peyğəmbərə verilən vəhylər ilahi informasiyaları olub yuxu vasitəsilə cəmiyyətə tuşlanmışdı. Yuxu insanlara, mif isə tanrıya tuşlanan informasiyadır. Mif insanla tanrı arasında körpü, yaxud əlaqədir.

Yuxu zamanı şüur fəaliyyətdə olmur, insanın psixikası şüursuzluq vəziyyətində öz funksiyasını davam etdirir. Yuxu zamanı insanın ruhu və şüuru özündə olursa, deməli, “Dədə Qorqud”da deyildiyi kimi, bu, kiçik ölümdür.

Yuxuya fasiləsizlik və təkrarlanmaq xassələri xasdır. Yuxunun bütün modelləri insan şüurunun alt qatında yatıb qalmaqdadır. Bizim gördüyümüz bütün yuxuların kiçik modelləri (məsələn, əcdadlarımızla, ata-anamızla, yaxınlarımızla bağlı həyat motivləri) şüurumuzun alt qatında donmuş vəziyyətdədir. Gündəlik həyatda həmin kiçik modellərə və ya motivlərə uyğun nəşə baş verirsə, alt qatdakı modelləşmiş yuxu informasiyası beyinə ötürülür və gördüyümüz yuxular gündüz baş verən hadisələrə uyğun şəkillənir.

Yuxunun vacib bir funksiyası da xəbərvermədir. Yuxu həyatımızda nəyinsə baş verəcəyindən bizi xəbərdar edir. Bu isə ruhi cəhətdən qabaqcadan yaxınlarımızla bağlı yuxunun psixoloji analiz yolu ilə bizə göndərilməsi imkanına bağlı olduğunu göstərir.

İnsanın gördüyü yuxular rəngarəngdir. Yuxunun növləri arasında aydın görünən yuxular və tutqun görünən yuxuları da qeyd edə bilərik. Yuxulardakı informa-

siya sıxılmış informasiyadır. Yuxudakı hadisələr bəzən insanın həyatında günlərlə davam etsə də, yuxugörmədə bu prosesin çox qısa zaman ərzində başa çatmasının şahidi oluruq. Bu halı daha çox məişətimizlə bağlı olan yuxularda hiss edirik. Məişətimizlə bağlı olmayan, izahı çətin olan kənar yuxularda isə bu sıxılma zamandan kənar olan təsirə əsaslanır. Belə yuxularda da sıxılma vardır, lakin bu sıxılmış informasiya daha dərinliklərlə bağlı olub, 3 – 5 qat, bəlkə də daha artıq sıxılmadır.

Aydın görünən yuxularda sıxılma bir qat ola bilirsə, tutqun yuxularda bu sıxılmanın ölçüsü dəfələrlədir. Bu cəhətdən, yəni informasiyanın sıxılması səbəbindən yuxu ilə mif arasında da bağlılıq görünür. Bildiyimiz kimi, mifdə informasiya sıxılmış vəziyyətdədir, vaxt ölçüsünə görə də yuxu ilə mif arasında zaman müddəti çox yaxındır. Mifi də söz izah edir, yuxunu da səs və sözlə ifadə edirlər. Yuxunun anatomiyası ilə mifin anatomiyası arasında da bizə bəlli olmayan oxşarlıqlar vardır.

Yuxugörmənin fiziologiyasını belə düşünmək olar: biz yuxuda olarkən hissetmə duyğusu fəaliyyətə başlayır. İnsan yuxu görərkən hissetmə duyğusu və səs vasitəsilə yaxınlarını tanıyır, onunla onlar arasında mənəvi-psixoloji əlaqənin qurulmasında vasitəçiyə çevrilir. Qoxu, duyğu reseptorları, yaddaş və keçmişdə baş verənlər hissetmə vasitəsilə yenidən beyinə təsir edir, qavrayış yaranır. Hissetmə zamanı məlumatlar seçilir, şərh edilir, mənimsənilir və şüur tərəfindən qəbul edilir, keçmiş zamanın ətraf mühiti ilə əlaqə qurulur, qavrayış aktivləşir, bu dəfə qavrayış vasitəsilə məlumatlar şərh olunur, hissetmə zamanı məlumatın qəbul edilməsi ilə bağlı emosional reaksiya artır. Yuxuların təkrar olunması isə onu görənlərin beyinlərinin anatomik quruluşunun eyni olması ilə bağlı ola bilər. Eyni yuxunu paylaşanlar yuxu görənlər, yuxuya inananlar, psixologiyası eyni olanlar və ya yaxınlardır.

Yuxu sinkretik bir hadisədir. Əvvəlcə yuxunun görülməsi üçün sosial şərtlər hazırlanır. Sonra lazım olan bilgilər yuxu informasiyaları şəklində beyinə ötürülür. Bu informasiyalar beyində şəkilləşir və göz yaddaşına verilir, elektromagnit və ya dalğavari şüalarla əks olunur. Bu, yuxunun fiziki quruluşunu təyin edir. Yuxunun maddi-mənəvi quruluşu isə onun izah olunması, nəyi əks etdirməsi, uğurlu və ya uğursuz olması, söylənməsinin mümkün olub-olmaması kimi xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Yuxu ilə mif arasında irrasional əlaqə vardır. Yuxu hissi qavrayışların yuxu reseptorları tərəfindən qəbul edilməsi və görmə prosesinə ötürülməsi nəticəsində şəkillənir. Biz burada hissi qavrayışların arxetip düşüncə modelləri vasitəsilə ibtidai şüura təsir etdiyini görürük. Yuxuda görülən təsvirlər özünün təkrar olunması ilə əvvəlki mifoloji çağın retrospektiv modellərinin cəmi kimi yenidən yuxu prosesində üzə çıxır. Retrospektiv modellər şəklində üzə çıxan bu anlayışlar ilkin yuxu (bəlkə də antik yuxu) dövründə səpələnmiş halda olur. Bu dönəmi ilkin yuxunun təsirinin azlığı müddəti kimi də qiymətləndirmək olar. Yəni ilk insanların yuxu görməsi onların hələ təbiəti az qavraması ilə bağlıdır. Hələ dilin formalaşmadığı dövrdə də yuxunu izah etmək ehtiyacı olmuşdur. İlk yuxu simvollarının da üzə çıxması bununla bağlıdır. Bəs yuxu simvolları nədir? Yuxu simvolları adı yuxunun izah olunmasında rol oynayır. Yuxu simvolları müəyyən əl-qol hərəkətlərinin

düşüncədə məzmun qazanması ilə yaranır. Bu, yuxunun həm də müəyyən piktoqramlar şəklində təsvir olunması deməkdir. Məsələn, ilkin yuxu simvollarının günəşin dairə şəklində, ağacın göyə uzanan şaquli xətt formasında, heyvan fiqurunun kosmosdakı təsvirinin əl ilə cızılması şəklində formalaşdığını təxmin edə bilərik. *Yuxu simvolları mifoloji təsəvvürdə şakillə üst-üstə düşərək vizual görüntü yaradır.*

İbtidai insan gördüyü yuxunun təsiri altında özünün yaratdığı simvollarla öz ilkin dünyagörüşünü formalaşdırır. O, yuxu hadisələrinə canlı kimi baxır. Bu səbəbdən də insan yuxugörmə prosesində əşya və hadisələri canlandırmağa, şəxsləndirməyə, motivləşdirməyə və s. başlayır. Bu, hələ düşüncədə mif yaradıcılığının başlanması deyil, əsas mifə hazırlıq dövrüdür. Ən arxaik əski düşüncədə ibtidai insanın təbiəti anlama üsulu dağınıq şəkildə olmuşdur. Onun alt düşüncəsində təbiətə təsirin yolları hələ müəyyən deyildi. Bu, mifoloji təfəkkürdən əvvəlki instinktiv şüurun zamanına aid olan məsələdir. Yəni instinktiv şüur mif şüurunu yaratmağa qabil deyil. Mif şüuru tarixdən bəlli olan inkişaf etmiş insan tipinin ağıllının məhsuludur. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşanda qədim mifin tarixi tipinin yaranması mifoloji insanın şüurunun yaranması ilə üst-üstə düşür. Bu da eyni zamanda yuxugörmənin təkmilləşməsi və yuxuların semantikasının dərinləşməsi deməkdir. Yuxuların mənasının sirr kimi görünməsi onun izahedilməzliyinə səbəb olur. İzah edilməsi mümkün olmayan yuxu ibtidai inancı, ibtidai inanc da qədim insanlarda mifoloji təfəkkürü önə çıxarır. Belə deyə bilərik ki, yuxu mifoloji təfəkkürün inkişafında ilkin mənbə rolunu oynayır.

Mifologiyanın öyrənilməsində yuxu fenomen kimi diqqəti cəlb edir. Mifin, əfsanənin yaranmasında yuxu proses kimi, nağılın, eposun, dastanın və s. formalaşmasında isə motiv kimi iştirak edir. Mifdə və əfsanədə yuxunun rolu hiss olunmayacaq dərəcədə gizlidir. “Cırtanın nağılı”nda bu gizlilik müəyyən dərəcədə “Kim yatmış, kim oyaq” formulunda qorunur. İnisiyasiya prosesində nağıl qəhrəmanı Cırtanın od ruhundan qəhrəmana çevrilmək prosesində yuxu əsas amil kimi iştirak edir. Yuxu Cırtanla bağlı mifin əmələ gəlməsində rol oynayır. Od ruhu kimi yatıb Cırtan kimi oyanan nağıl qəhrəmanı ağıllıq, bacarıq, hər şeydən xəbərdar olma kimi xüsusiyyətləri yuxuda alır. Yuxu kiçik ölümdür, inisiyasiya da ani ölübdür. Onların hər ikisi mifdə bir-birini tamamlayır. Yuxunun şərtinə görə, Cırtanın fəaliyyəti, məkanı o dünyadadır. Buna görə də mifdə Cırtanın fəaliyyəti o dünyada təsvir olunmalıdır. Mifdən nağıla keçiddə Cırtanın fəaliyyəti avtomatik olaraq bu dünya ilə bağlanır. Bu səbəbdən də yuxu yolu ilə yaranan nağılları iki qrupa ayırmaq olar: İlkin yuxunun təsiri ilə yaranan nağıllar və həmin nağılların süjeti əsasında yenidən inkişaf edən nağıllar. Birinci qrupa daxil olan nağıllar artefakt nağıllardır, onların əsasında yaranan nağıllara isə “Cırtanın nağılı”nı misal göstərmək olar. Cırtan ilə bağlı mifin təfəkkürdən silindiyini nəzərə alaraq, nağılın məşhur “Kim yatmış, kim oyaq” formulunu tərsinə mif modelinə çevirsək, Cırtanın qaranlıq dünya ilə bağlılığına uyğun olaraq “Hamı oyaq, Cırtan yatmış” formulunu alırıq. Oyaqlıq bu dünya ilə, yatmaq isə ruhi proses kimi o dünya ilə bağlıdır.

Yuxunun şər motivinə uyğun olaraq mifdə də Cırtan şər ruhlu olmalıdır.

Günəşin udulması motivinə çox miflərdə rast gəlinir. Nağılda da Cırtanın oyaq qalmasının səbəbi nənəsinin ona bışirdiyi qayğanaqla bağlıdır. Qayğanaq sarı rəngdə, dairə şəklində olub Günəşi simvolizə edir. Şər ruhlu Cırtan hər dəfə qayğanağı yeməklə Günəşi udmuş olur. Bu isə təkrarlanan prosesdir. O, günəşi udmaqla onun hərərətindən sanki dirilir. Hər bir insan yatanda yuxu görə bilər. Işığın emanasiyası (şüa buraxması), havada oksigenin, suda kalsiumun çox, atmosfer təzyiqinin az olması gerçəklikdə və təsəvvürdə uzunboyluluğu, əksinə, işıq selinin qısa, havada oksigenin, suda kalsiumun az, atmosfer təzyiqinin çox olması isə balacaboyluluğu yaradır, od ruhu kimi təcəssüm olunan Cırtanı əks etdirir. Biz bu prosesi “Oğuz kağan” dastanında işıq seli içində təsvir olunan bozqurdun yuxuda Ay xatunun bətninə daxil olmasında da görürük. Bu fakt da yuxu ilə mifin məkan-zaman əlaqəsini bir daha göstərir.

Mifin ötürücülük xüsusiyyəti yuxu arxetiplərinin vasitəsilə zamanımızda da özünü hiss etdirir. Yuxunun təkrar olunma xassəsi isə onun arxetip modellərinin bənzərliyi haqqında danışmağa imkan verir. Müasir yuxugörmə mətnlərinə baxsaq, bu görülən yuxuların izahında da bənzərliyin yaxın olmasını görürük.

İlkin yuxular öz “gerçəkliyindən” ayrılarda mifoloji “fakta” çevrilir. Bu prosesdə ibtidai insanın ilkin təsəvvüründə görülən yuxu onun zamanının gerçəkliyidir və inancla ifadə olunur. Bu “gerçəklik”dən uzaqlaşmaq onun üçün çətin olmuşdur. Yuxuya inamin mif inancı ilə əvəz olunması tarixi prosesin nəticəsində mümkün olmuşdur. Göründüyü kimi, yuxudan mifə doğru uzun bir zaman keçmişdir. Bu prosesi yuxuların mistik qüvvəyə malik olması ilə izah etmək olar. Mistika gerçəklikdən uzaq düşüncə formasıdır. Bu mistika mifin də yaranmasında rol oynayır. Yuxu məkandır, yuxuda zaman anlayışı itir, məkani obrazlar mifoloji obrazlara, mistik-xəyali obrazlara çevrilir. Yuxudakı itmiş zaman isə mifoloji zamana çevrilir, itmiş zamanın yerini mifoloji zaman alır.

Yuxu insan şüuruna tabe olmayan fizioloji prosesdir. Ruhun ikinci bir fəaliyyəti fiziki cisimdən ayrıldıqdan sonra doğmalarını pozitiv və neqativ hadisələrdən xəbərdar etmək üçün yuxu vasitəsilə informasiyaları ötürməklə bağlıdır. Yuxu vasitəsilə verilən bu informasiyalar söz materialına çevrildikdən sonra bədii təhkiyə yolu ilə folklor mətni şəklini alır. Bu dediklərimizi mif və əfsanə mətnləri üzərində görə bilərik. Yuxu mif və əfsanənin qaynağıdır. Mif və əfsanənin modeli qədim insan yuxuda olarkən beyin qabığına (beyin qabığı idrak, təxəyyül, düşüncə, mühakimə və qərarın meydana gəldiyi yerdir) ötürülür, mif və əfsanə obrazları orada şakillənir, gələcəkdəki mif və əfsanənin quruluşu bədii düşüncəyə təsir edir.

Əfsanə yaratmada gerçək yuxu, mif yaratmada xəyali yuxu, fantaziya, sanki mürgüləmək kimi məst olmaq rol oynayır. Mifin gerçək yuxu ilə bağlılığı haqqında qəti söz söyləmək mümkün deyil. Onun düşüncəsi məst olmaq, fantaziyaya, romantikaya qapılmaq prosesindən keçir, sanki yuxuda olmuş kimi ayılır, romantikasındakı xəyali yuxunun görüntüləri onun yaratdığı mifin əsası olur.

Yuxu zamanı keçmişlə indiki zaman arasında orta zamandır. Əfsanələrin şü-

urumuzda real zamanda baş vermiş kimi görünməsi zaman-məkan əlaqələri prosesində və zamandan zamana keçidlərdə doğulur (meditasiya). Əfsanə qəhrəmanı yuxuda meditasiyadan keçir. Yuxu – əfsanələrdəki meditasiyanın, miflərdəki inkarnasiyanın baş verməsi, əcdada dönmənin baş verməsi prosesində psixoloji rol oynayır. Bir hipotez olaraq həyatdakı insanların nəyinsə haqqında çox düşündüklərinin, arzularının nəticəsi kimi yuxularında reinkarnasiya yolu ilə xəyallarında canlandırdıqları heyvan, quş və digər varlığa döndüklərini söyləmək olar. Yuxunun təsiri ilə onlar sehirli qüvvələrə çevrilir, yaratdıqları mətnin qəhrəmanı olurlar. Bu proses yuxu vasitəsilə meditasiyadan keçməklə yuxuda baş verir. Buna uyğun olaraq mifoloji düşüncədə mif-nəğmə, əfsanə-mətn modelləri yaranır. Əfsanə qəhrəmanlarının reinkarnasiyadan, mif qəhrəmanlarının inkarnasiyadan keçməsinə də yuxu mediatorudur. Məhz bu proses nəticəsində əfsanənin yuxu modeli, mifin düşüncə modeli formalaşır. Yuxu ilə mif arasındakı əlaqəyə misal olaraq “Əkil-Bəkil” mif-nəğməsinə göstərə bilərik. “Əkil-Bəkil” nəğməsində hadisələr yuxu vasitəsilə baş verir. Bu nəğmədə təsvir olunan hadisələri qədim ovçu yuxuda görür. Ovçu bu mifi yuxuda gördüyünü şeir mətnində söyləyir. Ümumiyyətlə, bu nəqmədə bir bədənlə, ikisifətli onqon olaraq xatırlanan Əkil-Bəkil adının sait səsin qarşısına samit səsin artırılması yolu ilə əmələ gəldiyi diqqət çəkir.

Yuxu vasitədir, çünki ayıq zamanda nə ölüb-dirilmə, nə də inkarnasiya və reinkarnasiya baş vermir. Əfsanələrin rəvayətlərdən bir fərqi də əfsanələrdəki obrazların yuxuda əks edilməsi, mifdəki proseslərin əfsanədə icra olunmasıdır. Beləliklə, bu proses nəticəsində düşüncədə əfsanənin yuxu modeli və mifin yuxu modeli yaranır. Sonrakı proseslərdə informasiyanın ötürülməsi ilə bağlı olaraq, ilk yaranan əfsanələr tam şəkildə mətnə çevrilərək kollektiv yaradıcılıq süzgecindən keçir. Yuxular (yuxu mətnləri) folklor mətni olsa da, kollektiv yaradıcılıq süzgecindən keçmir və fərdi xarakter daşıyır və digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən ancaq üslubuna görə fərqlənir. O, kollektiv yaradıcılıqdan əvvəlki mərhələnin xüsusiyyətlərini saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике//Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975.

Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002.

Qafarov R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası). Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010.

Həsənov R. Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi. Bakı: Təfəkkür, 2011.

